

MEDOVARSZKI ISTVÁN

A TANULÓK KÉPZÉSÉT ÉS SZEMÉLYISÉGFORMÁLÁSÁT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK A BUDAPESTI REFORMÁTUS FŐGIMNÁZIUMBAN A PÁL UTCAI FIÚK KORÁBAN¹

Neveléstörténeti háttér

A magyar népoktatás 1848-ban kezdődő reformja az 1867-es kiegyezést követően az Andrássy-kormány kultuszminisztere, *Eötvös József* törekvéseinek eredményeképpen teljessé tehetővé vált. Eötvös rendkívül széleslátókörű államférfi volt, aki rájött arra, hogy a nemzet felemelkedésének záloga a tömeges, ingyenes és kötelező iskoláztatás. Munkásságának köszönhetően 1868. december 15-én született meg hazánk első népoktatási törvénye. Eötvös életében nem került sor a középiskolai törvény elfogadására, de a már *Trefort Ágoston* vezette minisztérium előterjesztésére 1883-ban elfogadásra került a középiskolai törvény is. E törvény a középfokú oktatásban általános gimnáziumot és reáliskolát különböztetett meg (Pukánszky és Németh, 1999) és mindkét iskolatípus nyolc évfolyamos volt. A gimnáziumok első osztályát a kilencedik életévüket betöltött tanulók kezdehették el, amennyiben a népiskola első négy évfolyamának elvégzését hivatalos bizonyítvánnyal igazolták, vagy felvételi vizsgán kellett tanúbizonyosságot adniuk arról, hogy rendelkeztek a megfelelő képzettséggel.

A regény cselekménye 1889-ben játszódik, a főszereplők pedig a Lónyay utca 4. sz. alatt található gimnázium tanulói voltak. Az intézményt az író nem nevezi nevén, de a cselekmény kibontakozása során egyértelműen azonosítható, valamint korábban a szerző is ennek az intézménynek a falai között tanult. Az intézmény jelenleg *Szent-Györgyi Albert* nevet viseli, és továbbra is ápolja a Pál utcai fiúk és megálmodójuk emlékét.

A regény elején bemutatott osztályba – és a valóságban a Református Főgimnázium minden osztályába – csupa fiúgyermek járt, akiket baráti, de esetenként rivális érzelmek fűztek egymáshoz. Az iskola új épületszárnyát 1887-1888 között építették, és a következő tanévtől ez a szárny adott otthont az iskolának, ahol *A Pál utcai fiúk* cselekménye játszódott. Erről az eseményről Vámosy Mihály igazgató is megemlékezett az intézmény 1889-1890-es tanévről szóló értesítőjében: „*A lefolyt 1889-90-dik iskolai évet teljes rendben kezdehettük meg új és tágas iskolaépületünkben, melynek tantermei nyitva és készen várták a gyülekező ifjúságot.*” (Vámosy. 1890. 3. o.)

1 A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „*Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen*” elnevezésű projekt keretében készült el.

A tanulási környezet

„A tanulási környezet a tanulók tanulását és fejlődését szolgáló szociofizikai tényezők összessége” (Réti, 2011). Hétköznapi értelemben az a tér, amelyben a tanulási folyamatok megvalósulnak, ahol érvényt szerzünk a tanulók tudásépítésének, ahol megszervezésre kerülnek a munkaformák, tanulás-szervezési eljárások, ahol teret kapnak a pedagógiai tervezés során meghatározott módszerek, és ahol a tanítás-tanulási stratégiák realizálódnak. Jellemzően az intézményesült oktatás formális keretein belül a tanterem az a tér, ahol a tanulás megvalósul.

Rögtön a regény első lapjain megismerkedhetünk a tanulók tantermi környezetével. A tanulási terek üzenetet hordoznak, felépítésük, elrendezésük, strukturáltságuk megmutatja azt, hogy milyen jellegű pedagógiai tevékenységek folynak benne, a tanulók mennyire bevontak a tanulás folyamatába (Zrinszky, 2006). Továbbá komoly információt szolgáltatnak arra nézve is, hogy az adott intézménynek milyen a felfogása a tanulásról, és általában a tanulókról. A könyvet olvasva megtudhatjuk, hogy az osztály tanulói a számkokra hagyományos-tradicionális tantermi környezetben tanultak, a padok egymás mögött voltak elhelyezve, a tanulók a táblával szemben ültek, mely elrendezés a frontális osztálymunkának és az egyéni munkáltatásnak felelt meg legjobban.

A műben először Rác tanár úr óráján ismerjük meg a tantermi környezetet, mely az oktatás-nevelés hagyományos színteréről ad korhű képet számunkra. A tanulók az egymás mögött elhelyezett padokban ülnek, elől az eminens tanuló, hátul a kevésbé motiváltak. A tanóra utolsó perceiben egy fizikai kísérletnek vagyunk szemtanúi, amikor is a Bunsen-lámpa lángját festi meg a katedrán helyet foglaló tanár. Ezen a ponton határozottan tetten érhető a szemléletesség pedagógiai alapelve, ami kimondja, hogy mindent az érzékszervek számára is érzékelhetővé kell tenni, mivel ez támogatja leginkább a megértést és a tanulást (Comenius, 1992). A világról való ismereteink csak akkor alakulhatnak ki, ha a bennünket körülvevő valósággal interakciós kapcsolatokat alakítunk ki, adott esetben módosítjuk a környezetünket. A mentális struktúrákban végbemenő adaptív változásról csak akkor beszélhetünk, ha a tanulók aktívan és bevonódtan vesznek részt a pedagógiai folyamatokban. Rác Tanár úr fizika óráján ez az elv még nem érvényesül, az általa vezetett tanórán nem fedezhető fel az a paradigmaváltás, mely cselekedtetés pedagógiájaként szerepel a neveléstörténet lapjain. Mindez nem is csoda, ugyanis a reformpedagógiák csupán a 20. század első évtizedeiben indultak világhódító útjukra, mely folyamat elindítója *A gyermek évszázada* című könyvének kiadásával *Ellen Key* svéd tanítónő volt (Pukánszky és Németh, 1999). Pontos képet nem kapunk a tanteremben ülő gyermekek számáról. A korszak jogi szabályozása szerint egy gimnáziumi osztályba legfeljebb 60 fő járhatott, azonban a magas gyermeklétszám miatt nem voltak ritkák az ennél nagyobb, esetenként 90 fős osztályok sem. Egy évfolyamon párhuzamos osztály indítása akkor volt engedélyezett, ha három egymást követő évben meghaladta a hatvanat az adott évfolyam tanulóinak száma.

Ilyen létszámok mellett nem meglepő, hogy előnyben részesítették a frontális megoldásokat és az egyéni munkán alapuló tevékenységeket.

Első a)	Első b)	Második	Harmadik	Negyedik
49 rendes és 4 magántanuló	49 rendes és 3 magántanuló	46 rendes és 2 magántanuló	45 rendes és 2 magántanuló	50 rendes és 3 magántanuló
Ötödik	Hatodik	Hetedik	Nyolcadik	
46 rendes és 2 magántanuló	47 rendes és 1 magántanuló	37 rendes és 4 magántanuló	44 rendes és 1 magántanuló	

1. táblázat: Osztálylétszámok a Budapesti Református Főgimnáziumban az 1889-1890. tanévben (forrás: Vámosy, 1890. 29-46. o.)

A pedagógus személyisége, a tanári tekintély

A regényben Rácz tanár úr személyén keresztül kapunk hű tükröt a kor pedagógusainak személyiségjegyeiről. Napjainkban a pedagógiai professziót a női nem tagjai uralják, azonban a hazánkban intézményes keretek között megszervezett oktatás ébredésének első időszakában ez messze nem így volt. Számos irodalmi mű mesél a falusi néptanítók munkájáról, a helyi közösségekben betöltött szerepükről. A tanári szakma az oktatás tömegessé válását megelőzően a férfiak által dominált tevékenység volt. Míg az őskorban az ősi közösségek, a nagyobb családok tagjai közösen vették ki a részüket az utódok neveléséből, addig az ókori iskolák híres tanítói, filozófusai már többnyire férfiak voltak. A középkorban a tudás birtokosai a kolostorokban élő papok és szerzetesek voltak, akik a római katolikus dogmák alapján szintén csak nőtlen férfiak lehettek. A felvilágosult arisztokrácia gyermekeinek nevelői között is többnyire férfiakat találunk, azonban ebben a korban már megjelennek a nevelőnők és a dajkák is. Magyarországon a huszadik század elején – tehát nem sokkal a Pál utcai fiúk idejét követően – a tanítók csupán húsz százaléka volt nő, azonban ez a szám a harmincas évekre erősen megemelkedett és a pályán lévő tanítók fele már a hölgyek köréből került ki. Nyilván ennek társadalmi és politikai okai is lehettek, valamint nem szabad megfeledkeznünk az első világháborúról sem, ahol a harcokban résztvevő férfiak civil munkáját több munkahelyen is a nőknek kellett átvenniük. A „elnőiesedés” folyamata a későbbiekben sem állt meg, a nyolcvanas évek végére a tanítónők aránya már elérte a 95 százalékot (Polónyi és Tímár, 2006). Természetesen a felsőbb osztályokban és a magasabb iskolafokokon a férfiak magasabb arányban voltak megtalálhatók, azonban a nemek közti egészséges arány továbbra sem állt fenn. Mindez azért problematikus, mert a gyermekek személyiségének fejlődése során nélkülözhetetlen, hogy az iskolás éveik alatt férfi és női mintákat is kapjanak. A huszadik század elejének gyermekei esetében ez ugyanúgy gon-

dot jelentett, mint korunk gyermekei esetében, azonban fordított előjellel, mivel az 1900-as évek elején a férfiak uralták a pedagógia nemes hivatását.

Általánosan elfogadott vélemény volt, hogy az iskolák működését alapvetően befolyásolja a bennük uralkodó rend, ahol a közösség életét meghatározza egy adott személy akarata, és ahol az intézmény úgy működik, mint egy mívesen elkészített óra (Comenius, 1992). A fegyelem nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a tanulók figyeljenek és tanuljanak. Optimális, ha a tanulók nem külső kényszer hatása miatt figyelnek, hanem az az ideális, ha ez belső igényükből fakad (Lénárd és Demeter, 1990). Szépirodalmi élményeink alapján kialakulhat bennünk egy olyan romantikus gondolat, mely a tanítóról, a tanárról azt a képet festi le, hogy ő az erkölcsi szilárdság megtestesítője, a szigor és igazságosság képviselője, ugyanakkor emberi helyzetekben szelíd és emberséges. A regény Rác tanár ura is ilyen pedagógus személyiség, aki két szóval („Mi az?”) képes volt elcsendesíteni az utolsó tanítási óra végső perceiben izgágává váló tanulókat, aki ha megjelent a folyosón, a rohanó gyerekhad lelassította a lépteit, és illedelmesen emelte meg a kalapját. *„Rác tanár úr szigorú képű, de szelíd lelkű ember volt”* – mondja róla *Molnár Ferenc*, e jellemrajz a *Gittegyelet* tagjainak kihallgatásakor is tetten érhető. A könyvtárszobában egyértelmű a tanár személyiségének dominanciája, a gyerekeket szigorúan, időnként mérgesen, emelt hangon faggatta. Azonban amikor többen sírva fakadtak, Rác tanár úr is elérzékenyült, sőt, a *Gittegyelet* pecsétjét meglátva még egy futó mosolyt is el kellett fojtania. A gyerekek nevelése során komoly szerepet kapott az egyetemes értékekre való odafigyelés, a beszélgetés során többször adott hangot annak az aggodalmának, hogy a tanulók lopásba keveredhettek (*gitt, pénz, bélyeg*). Ezen túl érezhető, hogy komoly gondot fordított arra, hogy a tanulók helyesen alkalmazzák a normatív magyar nyelv szókincsét, nyelvtani szabályait és fordulatait (pl: *csak a lónak van pofája, a tovább szót hosszú b-vel kell írni*). Mindezeket figyelembe véve kijelenthető, hogy a Pál utcai fiúkat tanító pedagógus – és nagy valószínűséggel a többi kollégája is – komoly hangsúlyt fektetett a tanulók komplex fejlesztésére, mely a tanórai tanítás-tanulás folyamatában és a tanórán kívüli nevelésükben volt tetten érhető. Természetesen ezt a kor kihívásaival egybecsengően, az adott társadalmi szükségleteknek és a normáknak való megfelelés összhangjával tették.

A pedagógusok mentális állapotát, tanítási attitűdjét és munkamotivációját – természetesen a szakmai elhivatottságon kívül – befolyásolja a munkaterhelésük is. A 1883. évi XXX. törvény pontosan szabályozta azt, hogy a középiskolában tanító tanároknak legfeljebb hány tanítási órát volt szabad tanítaniuk. Ennek értelmében az igazgatók maximális óraszámra 10 (nem teljes intézetben 15), a szaktanároké 18, a rajztanáré pedig 20. Ezen felül elrendelhettek számukra rövid ideig tartó helyettesítést is, azonban a heti óraszámuk így sem haladhatta meg az igazgató esetében a 10-15 órát, a szaktanároknál a 25 órát, és a rajztanár sem taníthatott 28 óránál többet. Az elvégzett rendkívüli munkáért méltányos díjazásban részesültek. A tanítás mellett nem vállalhattak másik olyan hivatást vagy rendes alkalmazást, melyért fizetést kaptak volna. A rendes

tanárok élethosszig tartó kinevezést és ezzel foglalkoztatást kaptak, az okleveles tanár-jelöltek pedig egytől három év időtartamig helyettes tanári státuszban voltak alkalmazva, melynek lejárta után válhattak rendes tanárrá, amennyiben a szakmai kihívásoknak és az erkölcsi-etikai elvárásoknak is megfelelték.

A tanulósszervezés

A kor uralkodó tanulósszervezésével kapcsolatban nem kapunk hű képet, azonban azokban az esetekben, amikor betekintést nyerünk a tantermi életbe, minden esetben frontális osztálymunkában tanulnak a tanulók. Ebben a folyamatban csak azok a tanulók vesznek részt, akik belső motivációjukból fakadóan a pedagógussal tudnak tartani. A frontális munka során minden tanulónak azonos esélye van a tanulásra, azonban ezzel a lehetőséggel nem mindannyian élnek azonos mértékben (Falus, 2013). Általában a tanulási folyamat során a lassú bevezető szakaszt követően egy hirtelen, és dinamikus teljesítményemelkedés figyelhető meg, melyet a telítődés szakasza zár le (Báthory, 1992). A telítődés minden tanuló esetében más-más időpontban következik be. Ez a tanórai lemorzsolódás figyelhető meg Rácz tanár úr lángfestéses kísérletével záruló órájának utolsó perceiben. Csupán a tanterem első padjaiban ülő gyermekek figyelmét tudta lekötni a pedagógus, ilyen volt például a *Csegey*, akire mindig lehetett számítani. Az osztályból számos tanuló még nem állt a tanulói önszabályozás azon fokán, ami szükséges lett volna ahhoz, hogy olyan tanítás-tanulási folyamatokban is bevonódottak és aktívak tudjanak maradni, melyek nem érték el a saját kíváncsiságuk ingerküszöbét. Ezek a tanulók nem figyeltek, gondolataikat már a tanórán kívüli tevékenységeik kötötték le. A tanári kísérlet által elsajátítható tudás számukra nem hordozott adaptív tartalmat, ez az ismeret a későbbi életvezetésük szempontjából nem volt nélkülözhetetlen. Az a tanulósszervezés, mely során egy elképzelt és ideologizált tanuló képe alapján alakítják ki a tanítás-tanulás folyamatait, nem lehet adaptív, így az egyéni igényeknek sem felelhet meg (Lénárd és Rapos, 2008).

Taneszközök, tankönyvek

Az író elbeszéléséből számos – ma már nem használatos – iskolai eszközzel és berendezési tárggyal ismerkedhetünk meg. A felsőbb évfolyamos tanulók már tintával írtak, melyhez a tintát és a tollat maguk hordták. A modern golyóstollal feltaláló és szabadalmaztató *Bíró László* csak tíz évvel a történet időpontját követően fog megszületni, így az iskolába járó gyerekek számára ez a találmány még a képzeletükben sem létezhetett. Korábban az írástanulás folyamata során a kisiskolás gyerekek palavesszőt és palatáblát használhattak. Ahhoz, hogy a táblára szépen tudjanak írni, nélkülözhetetlen volt a palavessző alapos kihegyezése. A palatábláról a szükségtelen feliratokat benedvesített tengeri szivaccsal lehetett

eltávolítani. A későbbi iskolai évek során a diákok pennát használtak, ami egy kihegyezett toll volt: jellemzően egy liba tolla. A pennával való íráshoz jó minőségű, és megfelelő viszkozitású tintára volt szükség, amit a kalamárisban tartottak. Ez a megoldás a Pál utcai fiúk korában már nem volt használatban, nagy valószínűség szerint Boka János már tintába mártható töltőtollal írt.

Az iskolás gyerekek nélkülözhetetlen felszerelése az iskolatáska, melyben a szükséges tankönyveket hordták. Az iskolai tanulás során csak azokat a könyveket kell a tanulók rendelkezésére bocsátani, melyek ismeretanyagát az adott évfolyamon fel fogják dolgozni (Comenius, 1992). *Johannes Gutenberg* 1450-ben állította működésbe első nyomdagépét, és az elsőnek kinyomtatott könyvek között számos tankönyvet is meg lehetett találni (Pukánszky és Németh, 1999). Hazánkban az első tankönyvet *Budán* készítették 1473-ban, bár ez a könyv még latin nyelven íródott (Falus, 2013). A könyvnyomtatás elterjedésével a könyvek ára esni kezdett, így a tudás és az információ egyre szélesebb rétegekhez juthatott el. Az intézményesült nevelés kialakulásával a tankönyvek is komoly fejlődésen esetek át, mind a tartalmat, mind a kivitelezést tekintve. Az 1883. évi XXX. törvény értelmében a gimnáziumokban és reáliskolákban csak olyan tankönyveket lehetett használni, melyeket a vallás- és közoktatási miniszter engedélyezett vagy ajánlott. A mű keletkezésének idejében használatos tankönyvekről ad áttekintést a 2. táblázat.

Évfolyam	Tantárgy	Szerző	Cím
I. osztály	Vallástan	Bocsor Lajos Szász Károly	Bibliaismertetés a szentföld rajzával Kis Biblia Énekeskönyv
	Magyar nyelvtan	Dr. Szinnyei József Dr. Szinnyei József	Magyar nyelvtan Magyar olvasókönyv I.
	Latin nyelv	Szénássy Sándor Szénássy Sándor	Latin nyelvtan Latin olvasókönyv
	Földrajz	Laky Dániel Gönczy Pál-Justus-Perthes	Földrajz I. A Magyar birodalom és az Osztrák- magyar-monarchia kézi abrosza
	Számтан	Dr. Mocnik-Schmidt	Számтан
	Rajzoló mértan	Fodor László-Dr. Wagner Alajos	Rajzoló planimetria
Évfolyam	Tantárgy	Szerző	Cím
II. osztály	Vallástan	Bocsor Lajos Szász Károly	Bibliaismertetés Kis Biblia Magyar nyelvtan (szerkesztve Sárospatakon)
	Magyar nyelv		
	Latin nyelv	Szénássy Sándor-Elischer József Szénássy Sándor-Elischer József	Latin nyelvtan II. évfolyam Latin olvasókönyv II. évfolyam
	Földrajz	Laky Dániel Stieler-Gönczy Pál	Földrajz I-II. Iskolai atlasz
	Számтан	Dr. Mocnik-Schmidt F.	Számтан
	Rajzoló mértan	Fodor László-Dr. Wagner Alajos	Rajzoló stereometria

Évfolyam	Tantárgy	Szerző	Cím
	Vallás	Nagy Péter	Konformációi nagyobb Káté
	Magyar nyelv	Szinnyei József Baráth Ferencz	Rendszeres magyar nyelvtan a III. oszt. számára Magyar olvasókönyv a III. oszt. számára
	Latin nyelv	Szarvas Gábor (ford.) Kérészy-Szinnyei	Phaedrus Latin mondattan
III. osztály	Német nyelv	Ballagi Károly Heinrich Károly	Német nyelvtan Német olvasókönyv I. rész
	Történelem	Ladányi Gedeon	A magyar nemzet története rövid kivonatban
	Földrajz	Laky Dániel Stieler-Gönczy	Földrajz II. Iskolai atlasz
	Számтан	Dr. Mocnik	Számтан
	Mértani rajz	Fodor László-Dr. Wagner Alajos	Constructiv Planimetria

Évfolyam	Tantárgy	Szerző	Cím
IV. osztály	Vallás	Nagy Péter	Konfirmációi nagyobb Káté
	Magyar nyelv	Névy László Baráth Ferencz	Stilisztika Magyar olvasókönyv II. rész
	Latin nyelv	Kérészy-Szinnyei	Latin mondattan befejezése
	Német nyelv	Ballagi Károly Heinrich Károly	Német nyelvtan Német olvasókönyv I. rész
	Történelem	Szilágyi Sándor	Egyetemes történelem
	Természetráajz	Búza János	Ásványtan
	Rajzoló mértan	Fodor László-Dr. Wagner Alajos	Constructiv Planimetria
Évfolyam	Tantárgy	Szerző	Cím
V. osztály	Vallástan	Bocor Lajos	Egyháztörténelem
	Magyar nyelv	Riedl Frigyes	Rhetorika
		Baráth Ferencz	Magyar olvasókönyv II. rész
	Német nyelv	Ballagi Károly Schiller	Német nyelvtan Balladen
	Latin nyelv	Dávid-Pozder	Anthologia latina
	Görög nyelvtan	Dóczy Imre	Görög nyelvtan
		Schenkl Károly	Görög olvasókönyv
	Történelem	Szilágyi Sándor	Egyetemes történelem
	Mennyiségtan	Dr. Mocnik	Betű-, szám- és mértan
	Természetráajz	Búza János	Növénytan

Évfolyam	Tantárgy	Szerző	Cím
VI. osztály	Vallástan	Kiss Kálmán	Szimbolika
	Magyar nyelv	Baráth Ferencz	Aesthetika a verstan rövid vázlatával
	Német nyelv	Ballagi Károly	Német nyelvtan
	Latin nyelv	Vergilius Maro	Aeneis
		Cicero	Pro lege Manilia
	Görög nyelvtan	Schenkl Károly	Olvasókönyvből 31 mese
		Curtius	Görög nyelvtan
	Történelem	Szilágyi Sándor	Egyetemes történelem
Természetráajz	Dr. O.W. Thomé	Állattan	
Évfolyam	Tantárgy	Szerző	Cím
VII. osztály	Vallástan	Laky Dániel	Vallástörténet
	Magyar irodalom	Beöthy Zsolt	A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése I. kötet
	Német irodalom	Heinrich Gusztáv	Deutsches Lehr- und Lesebuch III. rész
	Görög irodalom	Dávid István	Szemelvények
	Történelem	Szilágyi Sándor	Egyetemes történelem
	Mennyiségtan	Dr. Mocnik	Betű-, szám- és mértan
	Természettan	Fehér Ipoly	Kísérleti természettan
	Bölcsleltan	Joly	Philos. propädeutika

Évfolyam	Tantárgy	Szerző	Cím
VIII. osztály	Vallás	Farkas József	A magyarországi protestáns egyház története
	Magyar irodalom	Kisfaludy K.	A magyar nemzet irodalmának története
		Beöthy Zsolt	A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése II. kötet
	Német irodalom	Heinrich Gusztáv	Deutsches Lehr- und Lesebuch III. rész
	Mennyiségtan	Dr. Mocnik	Betű-, szám és mértan
	Természettan	Fehér Ipoly	Kísérleti természettan
	Bölcselettan	Joly	Philos. propädeutika

2. táblázat: Főgimnáziumi tankönyvek az 1889-1890. tanévben (forrás: Vámosy, 1890. 15-27. o.)

Egy dolog nem változott az évszázadok során: az iskolába igyekvő gyermekek mindig roskadoztak az iskolatáska súlya alatt. Ezt a problémát hidalta át *Csele*, aki kizárólag a tankönyvek azon lapjait hordta magával az iskolába, melyekre aznap szüksége volt. Ez az innovatív gondolkodás a mai napig nem talált követőkre, az információs társadalom kialakulása ellenére még mindig a könyv az iskolai információhordozók egyeduralkodója, bár e téren elmozdulás figyelhető meg. Természetesen a jegyzetelési technikák is hasonlóak voltak a maiakhoz, azonban a regényben erre is egyedi megoldást találunk, amikor a Gittetegylet tagjai a grundért vívott sikeres harc után a történelemkönyvükbe – *Hunyadi Jánoshoz és Tomori érsekhez* – írták be Boka János és Áts Ferenc neveit. A tankönyvek tanulók általi firkálása, dekorálása tehát nem új dolog, ezek a könyvlapok mindig is az unatkozó gyermekek prédái voltak, azonban előfordul az is, hogy egyes tankönyvek a műben olvasotthoz hasonló, mély élmények, tapasztalások nyomait őrzik meg az utókornak. Ilyen firkálásokat, bejegyzéseket többszáz éves tankönyvekben is találhatunk.

A szemléletesség elve

A szemléletesség olyan szenzualista pedagógiai alapelv, mely megdöntötte a szavak pedagógiájának paradigmáját (Zrinszky, 2006). „*A szemléltetés (demonstráció, illusztráció) olyan szemléletes oktatási módszer, amelynek során a tanulmányozandó tárgyak, jelenségek, folyamatok észlelése, elemzése történik.*” (Falus, 2013. 274. o.) A szemléltetés módszerének alkalmazásakor jellemzően vizuális percepció során alkotunk képet a bennünket körülvevő világról. A vizuális szemléltetésnek több példája is visszaköszön a regényben. Rácz tanár úr rögtön az első oldalakon egy látványos kísérletet valósít meg, amikor is a Bunsen-égő lángját festi meg egy halvány, zöld csíkkal. A kísérlet során a pedagógus nagy valószínűséggel réz (Cu) atomokat gerjesztett, melyek az egyensúlyi állapot visszanyerése során látható zöld fényt sugároztak. A kémia a 19-20. század fordulójára komoly fejlődésen esett át, azonban még a megelőző korok alkímista csalói is éltek életüket. Annak ellenére, hogy Mária Terézia egy rendeletében 1768-ban már betiltotta az áltudományos kísérletek végzését, spanyol alkímisták még I. Ferenc Józsefet is lóvá tudták tenni 1867-ben.

A természettudományos tantárgyak oktatása során kiemelten figyeltek a kor pedagógusai a szemléltetés elvére. Rácz tanár úr az órát követően a természetrajzi szertárban helyezte el a kísérleti eszközöket. Maga a szertár léte is azt bizonyítja számunkra, hogy az iskola gazdag természettudományos szemléltetőeszköz gyűjteménnyel rendelkezett. Nemcsak a kémiai kísérletek elvégzéséhez szükséges eszközök álltak rendelkezésre, hanem a biológia tudományához kapcsolódó szemléltetés is: „*kitömött állatok, polcon tollászkodó kitömött madarak*”. A szemléltetés legmagasabb szintje az, amikor a természeti jelenségeket a maguk valós környezetében figyelhetjük meg. Nyilván egy fővárosi gimnáziumban erre nem volt lehetőség, így a természetet hozták be az iskola

tantermeibe kitömött állatok formájában. Ez a megoldás mindenképpen eredményesebben képes bemutatni egyes fajokat, mint egy tabló, falikép, könyvillusztráció vagy a pedagógus szóbeli előadása. A természetrajzi gyűjtemény nemcsak vétel útján gyarapodhatott, az intézet számos esetben felajánlások útján bővíthette eszköztárát. Az iskola így gazdagodott az 1889-1890-es tanévben 32 darabos fa- és 72-féle farügygyűjteménnyel, megkövült csigákkal, ásványokkal és preparált rovertablóval (Vámossy, 1890).

Preparált állatok már az ókori egyiptomi sírokból is előkerültek, gondoljunk csak a mumifikált macskákra, krokodilokra vagy más szent élőlényekre, melyek a halott fáraót kísérték el Anubisz birodalmába. Az első állatpreparálással kapcsolatos művet a bécsi Akadémia adta ki a 18. század elején. A 18-19. században, a természettudományos megismerés igényének fejlődésével és a felfedező utak egyre gyakoribbá válásával, valamint a gyarmati világ kizsákmányolásával párhuzamosan a British Museum rendelkezett a világ legnagyobb kitömött állat gyűjteményével. A 19-20. század fordulójára az állatpreparálási technikák egyre fejlettebbek lettek, így a kitömött állatok is sokkal realisztikusabbá, élethűbbé váltak. Az alkalmazott módszerek és eszközök elterjedésének következtében ezek a preparátumok az intézményesült nevelés kelléktárába is bekerültek, és számos ma is működő oktatói intézmény természettudományi szertárában megtalálhatók.

Tantárgyak, számonkérés és értékelés

A számonkéréssel kapcsolatban a könyvben csak közvetett utalásokat találunk, jellemzően akkor, amikor a fiúk hazasietnek a másnapi leckéket elkészíteni. A számonkérés szokásos formája volt a felelet, ezt az is alátámasztja, hogy a tanulók nagy hatékonysággal voltak képesek prognosztizálni azt, hogy ki lesz a soros a következő órán. A hetedik fejezetben, a harcot megelőző iskolai jelenetben zajlik egy konkrét szóbeli felelet, de senki nem figyelt az osztálytársa szavaira, mindenkét a készülő harc kötött le. A második felelő kijelölésének már szemtanúi vagyunk, amikor a tanár ujjai az apró noteszben lapoztak. Szinte tapintható a feszültség, és együtt sóhajtunk fel a névsor elején lévővel, amikor a tanár a notesz hátuljára lapoz, és a betűrend végén állókkal együtt nyugszunk meg, mikor visszahajtja a lapokat. E drámai keresgélés végén természetesen *Nemecseket* szólítja, aki ekkor már lázas betegen fekszik otthon. Nemecsek halálának estéjén Bokának latinból kellett volna egy nagyobb témakört megtanulnia, ugyanis biztosra vette, hogy Rácz tanár úr a következő napon ki fogja hívni. Ez a kiszámíthatóság különös bájt és nyugalmat adott a kor oktatási rendszerének, az iskolában zajló folyamatok követhetők, a szabályok mindenki számára megismerhetők voltak. Boka még azon az estén szem- és fültanúja volt Barabás és Kolnay kibékülésének, akik szintén a másnapi latinleckével kapcsolatban beszélgettek. Kolnay már biztonságban volt, ugyanis az előző napon felelt, azonban segített új barátjának kijegyezni a latinkönyvet és felkészülni a másnapi feleletre.

A regényben többször kerül megemlítésre a latin tantárgy, melyre a gyerekeknek komolyan készülniük kellett. A gimnáziumok tantárgyi felépítése a humanisztikus ismeretek elsajátítását, a klasszikus műveltség áthagyományozását szolgálta. A gimnáziumok fő feladata volt továbbá, hogy felkészítsen a felsőfokú tanulmányok végzésére is.² A törvényi szabályozás értelmében a Pál utcai fiúk korában a gimnáziumok különböző évfolyamain a következő tantárgyakat tanulták a diákok: a) hit- és erkölcstan, b) a magyar nyelv és irodalmának történelme, c) latin nyelv és irodalom, d) német nyelv és irodalom, e) görög nyelv és irodalom, f) földrajz, g) Magyarország történelme, h) egyetemes történelem, i) bölcsészeti előtan (lélektan és logika), k) mennyiségtan, l) természetrajz, m) természettan és vegytan, n) mértani rajz, o) szépírás, p) testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra. A tanulók heti kötelező óraszám – a testgyakorlaton kívül – az alsó négy évfolyamon nem haladhatta meg a 26 órát, a felső évfolyamon pedig a 28-at (lásd: 3. táblázat). Ezek az óraszámok a rendkívüli tárgyakkal együtt nem lehettek magasabbak, mint 28 és 30 óra.

Tantárgyak	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Összesen
Vallás	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Magyar nyelv	6	5	3	4	3	3	3	3	30
Latin nyelv	7	7	6	6	6	6	6	5	49
Görög nyelv	-	-	-	-	5	5	5	4	19
Német nyelv	-	-	4	3	3	3	3	2	18
Történelem	-	-	4	3	3	3	2	3	18
Földrajz	4	4	2	-	-	-	-	-	10
Természetrajz	-	-	-	3	2	3	-	-	8
Természettan	-	-	-	-	-	-	4	4	8
Mathematika	3	4	3	3	4	3	3	2	25
Rajzoló geometria	3	3	2	2	-	-	-	-	10
Filozófiai propedeutika	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Szépírás	1	1	-	-	-	-	-	-	2
Testgyakorlás	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Összesen:	28	28	28	28	30	30	30	30	232

3. táblázat: Óraszámok az 1883. évi állami tanterv alapján (forrás: Gál, 1935. 119. o.)

² 1883. évi XXX. törvény cikk a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről.

A felsőbb évfolyamba lépés feltétele az volt, hogy az elvégzett tantárgyak mindegyikéből legalább elégséges eredményt érjenek el, kivétel volt ez alól a szépírás és a testgyakorlat. A bukott tanulók esetében alkalmazott eljárást szigorúan szabályozta a törvény. Aki csupán egy tantárgyból kapott elégtelen osztályzatot, az a következő tanév elején javítóvizsgát tehetett, míg a két tantárgyból bukott tanulóknak erre csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter különleges engedélyével volt lehetőségük. A három vagy több tárgyból bukott diákokat nem lehetett javítóvizsgára bocsátani. A bukásra vagy kicsapásra is találunk utalást a *Pál utcai fiúk*ban, ugyanis *Áts Feri*ről megtudhatjuk, hogy rettenetes fiú volt, és még annak a híre is közszájon járt, hogy kicsapták a reáliskolából. A törvényi szabályozás értelmében egy tanuló fegyelmi úton kizárható volt abból az iskolából, amelyikben tanult, de komoly esetekben az összes hazai tanintézetből is kitalhatták. A vörösinges vezér kicsapásának pontos okát nem tudjuk, lehetett bukás következménye vagy a nem elfogadható magatartás is, melyet szintén szigorú normák szerint értékelték. A magatartás értékelésének két minősítését ismerhetjük meg a regényből, ugyanis a Gittegyület tagjai kaptak szabályszerűt, Weisz – mint elnök – pedig kevésbé szabályszerűt. Az említett két minősítésen kívül további két lehetséges értékelést kaphattak a tanulók az erkölcsi magaviseletükre, így négyfokú skálán értékelték őket: 1) jó, 2) szabályszerű, 3) kevésbé szabályszerű, 4) rossz. A tanulmányi előmenetelüket szintén négyfokú skálán értékelték, melyek a következők: 1) jeles, 2) jó, 3) elégséges, 4) elégtelen (Varga, 1886).

Extracurriculális tevékenységek, tanulói önszerveződés, önszabályozás

A regény szereplői természetesen nem kizárólag az iskolában töltötték idejüket, sőt a cselekmény szempontjából az iskolán kívüli tevékenységeik voltak érdekesebbek. Ezen tevékenységeik szabályozását többnyire a saját döntéseik befolyásolták, szerveződéseik, egyéni kezdeményezéseik során komoly önállóságot, fantáziát és céltudatosságot fedezhetünk fel.

A 19-20. század fordulójának korában az iskolai oktatás-nevelés nagyon jelentős színterei voltak az iskolai önképzőkörök, ahol a gyerekek tanórai kötöttségek nélkül foglalkozhattak azokkal a dolgokkal, melyek őket érdekelték. Ilyen önképzőkör működött a Pál utcai iskolájában is, ahol a gyerekek nemcsak saját ismereteik bővítésével voltak elfoglalva, de a társadalmi szerepvállalásukat előkészítve bizonyos tisztségeket is vállaltak. Az iskola önképzőkörének elnöke a regény szerint *Cinder* volt, akiről azt is megtudjuk, hogy egyedül ő volt képes olyat fütyülni, ami vetekedett *Csónakos* füttyével. Az önképzőkör elnöke bizonyos kiváltságokkal rendelkezett, a délutáni foglalkozásokon a magyartanárral mellett ülhetett a katedrán.

Az önképzőkörök működtetését a vallás- és közoktatási minisztérium 1876. évi 12787. sz. középiskolai rendtartása szabályozta, mely az 1869. évi 6020. sz. rendtartást helyezte hatályon kívül. A középiskolai rendtartás értelmében

minden középiskolában önképzőköröket kellett működtetni. E körökben a diákoknak lehetőségük volt arra, hogy műveltségüket gyarapítsák és önálló tevékenységeiket megvalósíthassák. Az önképzőkörök létrehozását az a felismerés motiválta, hogy a tanulóiban rendkívül gazdag képességpotenciál valamint a tehetség szunnyadó ígérete munkál, és a tanórákon megtanult ismereteket úgy kell felszínre hozni, hogy azokat a mindennapi életükben gyakorlatban is hasznosítani legyenek képesek. További – pedagógiai értelemben – adaptív felismerés volt az is, hogy az önképzőkörök működtetése a felnőtt életre készítette elő a tanulókat, abból indult ki, hogy az életbe kikerülve ezek a gyerekek vezető szerepet fognak betölteni, társadalmi szerepvállalásuk jelentős lesz. Ezért az önképzőkörökben is bizonyos tisztségeket kellett vállalniuk, ami felkészítette őket a későbbi felnőtt létükre. Az önképzőkör vezetését a tisztikar végezte, melynek tagjai az ifjúsági elnök, a titkár, a főpénztárnok, az alpénztárnok, a főjegyző, az aljegyző, a főkönyvtárnok, az alkönyvtárnok és az ellenőr voltak (Vámosy, 1890). A szakosztályok saját titkárokkal rendelkeztek. Az önképzőkörökben a tanulók együtt munkálkodtak, a tehetségéhez mérten a tagok mindegyikének ki kellett vennie a részét a közös munkából, ezzel járulva hozzá a közösség céljainak eléréséhez. A középiskolákban különböző önképzőköri szakosztályok működhetek, természetesen ezek a helyi igényeket és a tanulók érdeklődését figyelembe véve kerültek megszervezésre (Implom, 1941):

- egészségvédelmi szakosztály
- ezermester és repülő szakosztály
- fényképező szakosztály
- földrajzi szakosztály
- irodalomismertető szakosztály
- kézimunka szakosztály
- néphagyománygyűjtő szakosztály
- nyelvhelyességi szakosztály
- rajz szakosztály
- rendező szakosztály
- szavaló szakosztály
- szülőföldismertető szakosztály
- természetjáró szakosztály
- természettudományi szakosztály
- természetvédelmi szakosztály
- történelmi szakosztály
- zene, sakk, és bélyeggyűjtő szakosztály

A Budapesti Református Főgimnáziumban az 1889-1890-es tanévben 160 taggal működött az önképzőkör. Eredményes működésüknek köszönhetően a tanév során 128 munka és 58 szavalat került bírálatra, és számos tanuló részesült dicséretben (Vámosy, 1890). Az önképzőkörök szervezeti működésével mutatott analógiát a Gittegyület működése is, azonban ez a közösség nem

az iskola égisze alatt tevékenykedett, így létezése ellenkezett a szabályokkal. E szabályok megsértése miatt tiltotta be Rácz tanár úr az egyletet. A Gittetegylet tagsága (választmány) a szervezeten belül az alapszabály értelmében különböző tisztségeket töltött be (elnök, pénztárnok, pecsétőr, titkár, jegyző), ez is komoly egyezést mutat az önképzőkörök belső rendszerével.

A gyerekek az iskolán kívüli életükben is azok társaságát keresték, akikkel egy iskolába, adott esetben egy osztályba jártak. Ez a társaságkeresés tetten érhető abban, hogy a grundot birtokló gyerekek a gimnáziumba, míg a vörösingesek a reáliskolába jártak. Mindkét diákcsoporthoz szigorú rend szerint működött, ahol a gyerekek mindegyikük számára világos szabályok szerint éltek, és a tagok között szigorú hierarchia volt. A két csoport életét azok a normák irányították, melyeket a későbbi felnőtt életükben is be kellett tartaniuk. A játékaikat a becsület, a hazaszeretet, az egymásért való felelősségvállalás és a kölcsönös tisztelet hatották át. A regényben a jó és a rossz küzdelmét láthatjuk, azonban a vörösingesek sem az eredendő gonoszt testesítik meg, erre számtalan utalás olvasható a műben. Kiváló példa erre a harc szabályainak közös meghatározása, az egymásnak való szalutálás, az árulótól való elfordulás, Nemeček meglátogatása és a hősiesség elismerése. A gyerekek ezekben az élethelyzetekben a megélt élményeik alapján tanulták meg, hogy mi helyes és mi helytelen, ami erős fejlesztő hatással rendelkezett, ugyanis egész emberek csak a megézés és a tapasztalás alapján nevelhetők (Rousseau, 1997).

A gyerekek szabadon gazdálkodhattak az idejükkel, nekik kellett beosztaniuk azt, hogy az iskolán kívül hogyan szervezik a tevékenységeiket. A házi feladatok megoldására szánt időt is nekik kellett megtervezniük, de kellő egyensúlyt tudtak tartani a tanulásra és a szabadidőre fordított idő arányának megtalálásakor. A korszakra jellemző, hogy iskolai étkeztetésről még nem beszélhetünk. Több esetben is megemlítsük, hogy a gyerekek hazaszaladtak enni, valamint a grundra is többen úgy érkeztek, hogy még a zsebükből falatozhattak az ebéd maradványait. A mű elején olvashatjuk, hogy Weisz tíz és egy óra között a zsebében hordott kiflit eszegette. Láthatjuk, hogy a délelőtti étkezésüket is maguknak kellett megoldaniuk, mely vagy úgy történt, hogy otthonról hozták az ennivalót, vagy lehetőségük volt arra is, hogy a pincében a pedellustól vajjas kenyeret vegyenek.

A gyermeki jellem fejlődése a regényben

A Pál utcai fiúk műfaja nevelődési regény, melyben *Molnár Ferenc* a hősök felnőtté válásának folyamatát mutatja be. A regényben személyes sorsok, érzelmek, sikerek és tragédiák gyönyörű kompozícióját látjuk. A gyermeki jellem fejlődése során több szereplőt is kiemelhetünk (Nemeček, Boka, Geréb, Áts Feri, Barabás, Kolnay), egyéni problémáikon, vívódásaikon keresztül összetett képek kapunk a tizenéves fiúk lelki átalakulásáról, útkereséséről, világszemléletéről.

A regény meghatározó karaktere *Nemeček Ernő*, ez az erőtlenség, gyengécske kisfiú, aki sokáig a társai árnyékában élte mindennapjait. Azonban testi

fejletlensége mellé hihetetlen erkölcsi szilárdság, becsületesség és hősiesség társult. Tiszta jelleme nem engedett meg olyan viselkedést, ami ellenkezik az egyetemes értékekkel és a saját etikai felfogásával. Tisztességével és becsületességével már akkor megismerkedhetünk, amikor az iskolai levelezés során eszébe sem jutott elolvasni a *Bokának* írt levelet, csupán továbbította azt. Társaságkedvelő, játékos kisiút ismerhettünk meg a személyében, aki jól érezte magát a nagyobb és erősebb társai között, tőlük oltalmat kapott és a társaságukat élvezhette, azonban ennek érdekében gyakran alá kellett vetnie magát az akarataknak. Sokáig ez természetes is volt a számára, azonban számtalan olyan igazságtalansággal találkozott rövid kis élete során, ami azt a gondolatot érlelte meg benne, hogy ő sem rosszabb vagy kevesebb másoknál, így azok a kiváltások és tisztségek neki is járnak, amelyek a többieknek. Egyre jobban éledezett benne az a bátorság, ami a folyamatos igaztalan bántásoknak volt köszönhető, annak, hogy sokan csak áldozatot, egy jelentéktelen kisiút láttak benne, akinek az érzéseit nem kellett figyelembe venniük. Ébredő bátorsága krízishelyzetekben érhető tetten, bátran kiállt az igazáért a Múzeumkertben, amikor a Pásztorok elvették a játékgyököket, és a farakások között is legyőzte a félelmét, amikor érezte, hogy idegen tartózkodik az egyik erődben. Folyamatos bizonyítási vágy munkálkodott benne, meg akarta mindenkinek mutatni, hogy lelkiileg erős, bátor és képes mindent feláldozni a grundért, a társaiért. Fontos volt számára, hogy ő is feljebb léphessen a grund ranglétráján, de erkölcsi szilárdsága, rejtett bátorsága és becsületessége nem csupán e cél elérésének volt betudható. A közösség életében is fontos szerepet játszott, neki köszönhető, hogy a Gittegyület nem oszlott fel, azokban a pillanatokban is képes volt *Rácz* tanár úr szobájából gittet zsákmányolni, amikor a többi fiú megszeppenten állt a tanár színe előtt, többen pedig sírva is fakadtak. Vállalkozott a veszélyes útra a Fűvészkertbe, sőt, másodjára egyedül is visszament. Kiállt az igaza mellett, hangot adott erkölcsi kételyeinek, a maga gyermeki sértődöttségében felhívta a figyelmet arra, hogy a gyengéket bántani nem vall bátorságra, és arra, hogy a legnagyobb bűn elárulni azokat, akik bíznak bennünk. Megindító és elgondolkoztató beszéde rendkívül mély hatást gyakorolt a vörösingesekre is, akik tisztelegve engedték útjára. Megbízhatóságát és a kéréseknek, parancsoknak való engedelmességét bizonyítja, hogy *Boka* a harcban hadsegédként számított rá, akinek a feladata a hadvezér üzeneteinek továbbítása lett volna. Ez lényeges előrelépés lett volna számára a grund ranglétráján, azonban küldetését a súlyos betegsége miatt már nem tudta végrehajtani. *Nemecsek* erkölcsi értelemben a teljes cselekmény alatt emelkedő pályát futott be, a grundért vívott harcban jellembeli erőssége testi erőben tört felszínre, amikor a társait kiszabadítani igyekvő *Áts Ferit* lázas betegen ledöntötte a lábáról. Így a grund legyengébb, lecsenevészebb gyermeke megmentette társait és a szeretett játszóteret az ellenségtől. Betegségében is a grundot emlegette, melyet nagyon szeretett, de pontosan tudta, hogy az ellentől megmentett teret soha többet nem fogja látni. Utolsó szavaival hadvezérét, *Boka Jánost* szólólongatta, szemét pedig akkor csukta le végleg, amikor a Gittegyület tagjai megmutatták számára azt az okiratot, melybe csupa nagybetűvel írták be a nevét. Így minden

vád alól tisztázva, a hősiesség és önfeláldozás példaképeként hagyta el a földi létet. Hatása a regény szereplőire óriási volt, betegágyánál megjelent a Pál utcaiak elnök-tábornoka, a *Pásztor* fiúk és a Gittegyület minden tagja. Még a rettegett *Áts Feri* is ellátogatott a Nemecek-ház utcájába, ezzel róva le tiszteletét a kis hős előtt, és enyhítve háborgó lelkiismeretén. A korai gyermekhalál a regény szomorú zárszavát adja, azonban a 19. század végének Magyarországon ez nem volt ritkaságszámba menő esemény. A Budapesti Református Főgimnázium értesítője részletes jelentést ad a tanulók egészségi állapotáról is, és a beszámoló szerint a tanév során két jó magaviseletű és szorgalmas tanuló – *Polatsik Sándor* VI. osztályos és *Goldberger Ignác* V. osztályos diák – is áldozatul esett a hagymáz nevű betegségnek (Vámossy, 1890). Ez a betegség magas lázzal és önkívületi állapottal járó kór volt, a szót a 19. században a tífusz magyar megfelelőjeként használták.

Boka János volt a Pál utcai fiúk vezetője, a grund elnöke. *Boka* az események idejében 14 éves volt, arcán még nem voltak felfedezhetőek a férfiasság vonásai. Az első pillanattól kezdve példaképként, vezetőként mutatkozott meg számunkra, olyan fiúként, akire társai hallgatnak, akire felnéznek, aki mintaképként szolgál számukra. Egy intésével egy osztálynyi fiúnak tudta értésére adni, hogy mikor kell találkozniuk a grundon, jó érzékkel azonosította a konfliktusokat és a törekedett arra, hogy úgy oldja fel ezeket, amelyben mindkét fél győztesnek érezheti magát. A közösség szabályait betartatta, azonban abban az esetben, ha ő vétett valamit a regulák ellen, önmagával szemben is kritikus tudott lenni. Bátorságával és határozottságával mintaképként szolgált barátai számára, értük képes lett volna a tűzbe is menni. Adott a többiek véleményére, saját személyiségét folyamatosan elemezte, nagyon érdekelte és foglalkoztatta az, hogy mások milyen véleménnyel vannak róla. Bántotta, hogy az elnökválasztásnál voltak, akik nem őt látták volna szívesen vezetőként, és megdöbbenette *Geréb* árulása. Becsületessége és tisztességessége nehezen emésztette meg azt, hogy vannak olyanok, akik önös érdekükből képesek lehetnek egy szeretett közösség elpusztítására. Jelleme a grundért vívott csatában teljesedett ki, pontos és előre megtervezett haditerve megmentette a játzóterületet. Gondoskodó nagytestvérként vigyázott *Nemecek*re, igyekezett kis barátját minden bajtól megóvni, azonban a háromszori elázását ő sem tudta megakadályozni. Figyelmes és türelmes volt beteg társával szemben, amikor kellett erélyesen hazaküldte pihenni, vagy szükség esetén a nyakát védő sálat igazította meg. Az utolsó estén is ő kísérte haza Ernőt, és mindvégig az ágya mellett volt. Barátjának halálát már nem férfiként, hanem gyerekként élte meg, higgadtságát, kimért magatartását nem tudta tovább megőrizni. Kis kapitánya halálos ágya mellett hirtelen a sírás kerülgette, amit sikerült elfojtania. Este nem tudott otthon maradni, de amerre csak bolyongott, mindenhol *Nemecek* emlékeibe botlott. Gyászában egyedül maradt, a halál élményét még keservesebbé tette számára az, hogy megtudta, a grundon társasház fog épülni. A szeretett földdarab elvesztésével, a gondtalan játékok helyszínének feltúráásával, az utolsó vadregényes táj eltűnésével minden *Pál utcai* fiú számára véget ért a gyermekkor.

Molnár Ferenc a Pál utca fiúk című regénye hiteles képet nyújt a 19-20. század fordulójának középfokú oktatásáról, az iskolarendszer sajátos vonásairól, és az intézményesült tanulási környezetről. Számos olyan – az oktatás-neveléshez kapcsolódó – sajátosságot tanulmányozhatunk benne, mely a mai szemlélő számára régi idők, romantikus emlékeit hozza felszínre. Hasonló kordokumentumokként tekinthetünk Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig!*-jára, Karinthy Frigyes Tanár úr kérem-jére valamint Pásztor Árpád *Muzi* című művére, mely a Pál utca fiúk helyszínein játszódik az 1887-1888-as esztendőkből. E regényekből hiteles képet kaphatunk a 19. század végének magyar társadalmáról, a gyermekekről való gondolkodásról. Testközelből figyelhetjük meg az intézményesült oktatás tereit, a tanárokat és a diákokat, az uralkodó módszereket és tanulásszervezést, a szemléltetés eszközeit és a tanszereket, és rengeteg olyan apró részletet, melyek a történetek megértése és átélése szempontjából nem mindig lényegesek, de az értő vizsgáló számára komoly neveléstörténeti tartalmakkal bírnak.

Irodalom

- Báthory Zoltán (1992): *Tanulók, iskolák – különbségek. Egy differenciális tanításelmélet vázlatja*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Comenius, Amos Jan (1992): *Didactica Magna*. Seneca Kiadó. Pécs.
- Falus Iván (szerk. 2013): *Didaktika – Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó. Budapest.
- Gál Kelemen (1935): *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568-1900) II. kötet*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet. Budapest.
- Implom József (1941): Önképzőkör a polgári fiúiskolában. *Nevelésügyi Szemle*. 5. 7-8. sz. 159-165.
- Lénárd Ferenc és Demeter Katalin (1990): *A nevelés gyakorlata a tanítási órán*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Lénárd Sándor és Rapos Nóra (szerk. 2008): *Adaptív oktatás szöveggyűjtemény 1. kötet – Az adaptivitás szemlélete*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság. Budapest.
- Polónyi István és Tímár János (2006): A pedagógusprobléma. *Új Pedagógiai Szemle*. 4. sz.
- Pukánszky Béla és Németh András (1999): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Réti Mónika (szerk. 2011): *Kívül-belül jó iskola. Tanító terek*. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. Budapest.
- Rousseau, Jean-Jacques (1997): *Emil, avagy a nevelésről*. Papyrusz Book. Budapest.
- Vámossy Mihály (szerk. 1890): *Értesítő a Budapesti Református Főgymnáziumról az 1889/90-ik tanévben*. Budapest.
- Varga Mihály (1886): *A besztercebányai Ág. H. Ev. Algymnasium Értesítője az 1885-86. tanévről*. Besztercebánya.
- Zrinszky László (2006): *Neveléstudomány*. Műszaki Kiadó. Budapest.